

Ярослав Пеленський: **ВЯЧЕСЛАВ ЛИПІНСЬКИЙ**

17. IV. 1882 — 14. VI. 1931

Zbudził się dziś do życia nowego i nasz naród: Naród Ukraiński. Bezwrotnie minęły dla nas nareszcie czasy uśpienia i w przeszłość odchodzą ciężkie chwile upadku i bezwładny. Hasło życia przemknęło po szerokiej ziemi naszej od krańca do krańca. (W. Lipiński: — Z dziejów Ukrainy. — str. V).

Українське національне відродження на переломі 19 і 20 сторіччя у щораз більшій мірі та яснійшій формі конкретизувало свої остаточні цілі. Воно виходило з засад народницьких і тим самим було виявом щирого демократизму і поступовости. Його кращі представники й передові постаті (Т. Шевченко, М. Драгоманов, В. Антонович, М. Грушевський та І. Франко) жили переконанням, що тільки з глибин народного гніву, страждання і безмежного прагнення до свободи може прийти справжнє відродження народу. Впевнені в переможному поході еволюційного процесу, вони вірили, що мусить колись завершитися похід народних мас до кращого завтра. Національне відродження східної і західної України в 19 сторіччі було тісно пов'язане з ідеями демократії, лібералізму і соціалізму та черпало свою ідеологію з впливів французької і американської революцій, німецької романтики, але рівночасно раціоналізму 18 сторіччя і врешті загального національного піднесення, яке опанувало тоді цілу Європу та прямувало до об'єднання і усамостійнення націй. Захоплення народом і прикрий досвід з державними формаціями (російська і австро-угорська монархії), громадянами яких були українці, спричинювали відразу до кожної держави з її «в'язницями, шибеницями і поліцією» (М. Грушевський) і затемнювали погляд на існування у світі певних силових співвідносин. Соціальною базою цього відродження була дуже специфічна. За малими винятками українська шляхта була денаціоналізована. Буржуазне міщанство не було українське, а пролетаріят з профільованим національним обличчям не існував. Тільки тонка верства інтелігентів і певний прошарок селянства став твердо на український ґрунт.

Українські консервативні традиції вимерли з останніми репрезентантами національно-свідомого дворянства Василем Капністом і Василем Лукашевичем, які прагнули відновлення гетьманської влади і державности. Пізніші спадкоємці цього стану не відігравали багато десятиліть істотної ролі в тій частині суспільства, яка тяжіла до українського чи малоросійського патріотизму. Трагічний в нашій історії комплекс «зради» і не менш драматичний конфлікт «черні» з «лукавим панством» не впливали позитивно на всенациональний характер українського відродження. Навпаки, кожний народник з підозрінням дивився в бік тих, які хотіли зрозуміти прагнення новітнього українства. Навіть ті, що самі вийшли з шляхетських родин, перейшовши період романтичного хлопоманства, повні зневіри, споглядали в бік тих, які хотіли іти їх слідами. Як усе нове, також нове українство родилося в болях.

Ті аристократи, які верталися до українства, до свого народу, не очікували ні слави, ні здобуття якихось нових маєтностей. Навпаки, такий поворот означав в Росії асоціацію з підривними, антидержавними, антимонархічними ідеями. Цей поворот був рівнозначний з «покутою гріхів» усього свого стану.

До українства прийшла також (правда, невелика) група людей, які не поверталися, а прямо приєднувалися. До них належав і був чи не найбільш маркантним прикладом Вячеслав Казімірович Липинський, нащадок польського шляхетського роду, „de antiqua Lipiny“, який у 18 сторіччі поселився на Україні.

Цього року минуло 25 років від його смерті. Чверть століття достатній час, щоб заспокоїлися пристрасті, проминули упередження, відійшли в забуття буденні конфлікти, які викликає кожна непересічна людина. Сьогодні можна спокійно, критично, але рівночасно з почуттям пошани відтворити собі цю барвисту, динамічну, але також життєвим трагізмом овіяну постать, яка сполучала в собі коріння слов'янського почування з холодним інтелектом латинської культури, містичне вірування із здібністю логічної аналізи, інтегральну особисту чесність з нахилом шукати у противника також низьких мотивів, глибоке і докорінне знання минувшини свого народу з схематичним доктринерством, гарячу любов до української землі з різкою ненавистю до тих українців, які слухно або фальшиво шукали інших можливостей здобуття державности. Шляхетність його задумів не виключала різкості, нетерпеливості й навіть в'їдливості в полеміці. Липинський не вмів розрізняти між політичним і особистим, принциповою настановою і потребою дня, не толерував в житті і політиці так часто потрібного компромісу, в сферу його особистого життя вривалася часто політика, а в його політичні концепції мішалися не раз особисті переживання, симпатії і ворожнечі. Різкий критик переростів україн-

ського індивідуалізму, він сам був безмежним індивідуалістом; як усі українські політичні письменники він був найсильніший і найбільш про-никливий в критиці і майже ніколи не хотів ревізувати своєї думки навіть перед наявними реалітетами, працював найкраще сам і з неприхованим упередженням ставився до колективу, а хвороба останніх років щораз більше загострювала ці риси. Далі — він належав до тих рідких людей, які були готові триматися до кінця, нести наслідки своїх поглядів, з погордою дивився на тих, які жили з політики, а цю останню трактував, коли це було анахронізмом, як представник англійської *gentry*, за почесний обов'язок.

Липинський був найяскравішою постаттю нечисленного українського панства, яке свідомо і беззастережно називало себе власне українським. Виступ його на арену нашої історії був пізній. Шляхта як кляса тратила на переломі 19 і 20 сторіч своє значення. Липинський належав до перших і останніх справжніх панів в українській політиці 20 сторіччя. Коли Липинський став послом Української держави у Відні в травні 1918 року, епоха європейських монархій кінчалася, вони щораз більше хилилися вниз, а стиль і засади аристократичного життя доживали свої останні хвилини в старшинських касинах і кабінетах дипломатів. Епоха великих соціальних і національних революцій розпочалася, з непогамованою силою маси вди-ралися на арену історії, на місце аристократичних родів приходили ме-наджери, функціонери, професійні політики й такі самі революціонери.

На переломі часу цей український аристократ оглянувся ще раз назад, ще один раз була зроблена спроба увидатнити собі значення, ролю, функ-цію і можливості того стану, який свого часу міг відограти велику націо-творчу ролю і який за малими винятками так непомітно відійшов з історич-ної арени. Липинський мав усі прикмети кращих представників європей-ської аристократії. Він мав добру освіту, посідав свої власні маєтності, від-значався бездоганною особистою поведінкою, його уважали справжнім джентлменом, людиною, яка дотримувала слова і визнавала в дипломатії засади «*fair play*» не тільки коли йшлося про партнерів, але також про себе самого. Липинський визнавав без сумніву досить прямолінійну градацію вартостей, ставився з погордою до професійної інтелігенції і не добачав у багатьох випадках, поза системою принципів, догм і формул, пульсуючого і так часто невловного життя. З другого боку, він здобувся у своїй істо-ричній і політичній творчості на устійнення цілої низки засад і принципів, які мають в українському історичному і політичному мисленні тривке й постійне місце. Як історик, він відкрив і увидатнив цілком нові аспекти нашої минувшини; а як політичний письменник, він перецепив у наше думання цілий ряд політичних засад, які є вирішальними в політиці всіх держав. Він доповнив нашу теорію політики дуже цінними спостережен-

нями, без яких вона була б бідною, а в найкращому випадку однобічною. Політичне мислення того або іншого народу є тільки тоді повновартісним, коли воно перейде різні фази і знає у своїй минувшині та сучасності відмінні течії і напрямки. Це мусять визнати навіть ті, хто не погоджується з ним проєктованою розв'язкою державного і соціального ладу української держави.

Ми завдячуємо Липинському чи не єдину в нашій новітній історії цілком завершену теоретичну політичну систему. Власне систематика політичного мислення не була ніколи сильною в слов'янських суспільствах, а зокрема між українцями. Безліч наших політичних публікацій відзначалася плиткістю, принагідністю, відсутністю ґрунтовної теоретичної підбудови, а зокрема памфлетним оформленням. В цьому відрізнявся Липинський від переважної більшості своїх земляків. Власне це треба мати на увазі при кожній критичній аналізі своєрідної щитивності, догматичності й безкомпромисовості його політичної теорії. Після 25 років, в яких українство і його політична думка переживали багато потрясень, успіхів і проґрашів, внутрішніх і зовнішніх конфліктів, на які істотний вплив мали також ідеї Липинського, перед нами стає його особа, власне повна справжніх внутрішніх конфліктів, дуже цікава у своїх задумах, насичена до меж можливого глибоким патріотизмом, в якому не було проявів шовінізму чи людоненависництва, при тому людина подиву гідної працьовитості, яка дала поважний вклад в українську культуру і розвиток політичної думки, а передусім була одним з нечисленних українців європейського формату.

*

Як парадоксальним це не звучало б, Липинський був у своїх початках народником і демократом. Цей його підхід впливав з почуття місії повернення спольщеної частини української шляхти до українського табору. В цьому періоді історичне мислення Липинського орієнтувалося на Драгоманова і Грушевського. Найбільш видатним хлопоманам — Володимирові Антоновичу, Павлінові Свенціцькому і Тадейові Рильському він присвятив свою велику історичну збірку „Z dziejów Ukrainy“ (Київ-Краків, 1912) і ствердив, що хлопоманія була «логічним і послідовним закінченням розвитку національної свідомості серед української шляхти та виразним виявом національного відродження» (Szlachta na Ukrainie, стор. 64).

Якщо мова про практично-політичну дію періоду 1909—1914 рр., то можна цілком сміливо сказати, що Липинський продовжував те, що започаткували хлопомани, а саме — повернення спольонізованої шляхти до народу. Без сумніву стиль Липинського був новий і вищий, у нього вже зустрічаємо не мрійливе закохання в народ, а ставлення наголосу на потребу служити мешканцям української землі. „Nobilis Ruthenus“ думав уже політичними категоріями й визнавав засаду, що кожний мешканець

України належить до народу на її території і з його долею нерозривно зв'язаний. В своїх перших кроках Липинський був вельми обережний: він писав польською мовою і не «виклинав» в історичному розумінні тієї української аристократії, яка в різних обставинах увійшла в організм ворожих держав, та промовляв до неї «аристократичними аргументами». Вже тут зарисовувався державно-політичний аспект мислення, а саме — примат політичного над етнографічним і фолкльористичним, коли йдеться про встановлення національної приналежності.

Як і речники українського національного відродження в 19 сторіччі, Липинський трактував демократію позитивно. Він ставився прихильно до традиційної інтерпретації революції 1648 року і окреслював її також як всенародний рух до волі. Він уболював над тим, що в Гадяцькій угоді (1658) «представники мирних мас козацьких, отсі більше демократичні козацькі елементи відіграли другорядну роль і виступали тільки як знаряддя в руках нечисленної горстки Виговських, Лісницьких, Немировичів» (В. Липинський — Генерал артилерії в. кн. Руського — з архіва Немиричів, Записки НТШ, 1909, кн. 1, стор. 45)... Липинський добачав в тому часі зовсім вірні і в цілковитій однозгідності з Грушевським демократичні первні в релігійних рухах і братствах. «Врешті зі всіх протестантських течій аріяство з суспільного боку було початком найбільш демократичним, найбільше радикальним в рішенню суспільних питань. Крайний раціоналізм не дозволяв аріянам закривати очей на тодішні суспільні болячки і в результаті вони... виступали проти неволі селян на триста літ перед знесенням панщини; не дозволяли війни, противились карі на смерть, учили, що зло треба поборювати добром, боронили свободи віри і досліду. Ми маємо доказ, що аріяство у нас не було лише «польською вірою», що в зборах сходились і стикались між собою люди «різного стану і кондіції», подібно як і в демократичних «також православних братствах». (В. Липинський — Аріяський сотник в Кислині на Волині в маю 1638 р., Записки НТШ, 1910, кн. IV, стор. 56, 57).

Відповідно до цих думок він справедливо оцінював процес і розвиток українського національного відродження в 19 сторіччі. В цьому контексті також Шевченко знаходить його позитивне наświetлення, який був справжнім репрезентантом демократичних і національних ідей, які опираються на пошані людини й любови до неї. (Szlachta na Ukrainie, стор. 27). В цій самій праці він з своєрідним патосом стверджує: «*My szlachta ukraińska, o tradyciach i przekonaniach demokratycznych...*» Ці погляди ще тісно пов'язані з культом народу, викликаним народниками, але продовжувані Липинським в дещо змодифікованій формі. Автор книжки *Szlachta na Ukrainie* глибоко переконаний в живучості і життєздатності українського народу, який, на його думку, хоче жити як народ самостійний. Спольоні-

зована українська шляхта повинна повернутися до народу, працювати серед нього, визнати й заступати його політичні, культурні й навіть соціальні вимоги. Ця шляхта повинна включитися в українське національне відродження, тому що воно є поступове і вживається в загальний еволюційний процес. Немає вже такої сили, яка могла б зупинити розвиток українського народу, зокрема «тепер, коли навіть найбільше аристократичні суспільства демократизуються, як це бачимо на прикладі польського суспільства, і коли в цілому світі поширюється право говорити про себе і себе самовідзначувати» (Szlachta na Ukrainie, стор. 36).

Ще в 1917-18 рр. можна знайти у Липинського позитивне ставлення до демократії як державного устрою. «Матеріяли до програми» Української демократично-хліборобської партії (ч. 1, Лубні, жовтень 1917) були написані не ким іншим, як власне Вячеславом Липинським. Це була одна з перших позитивних українських самостійницьких і національно-державних партійних програм. В ній була визначена концепція об'єднання всіх українських земель в одній національній державі, ідея народного суверенітету і позицій української хліборобської демократії. «Історія наша вчить нас, що повним національним життям жив наш народ тільки тоді, коли він користувався на своїй землі повнотою своїх суверенних прав (Київська Держава)... Українська національна ідея тільки тоді в силі оживити собою українську етнографічну масу, коли вона йде поруч з ідеєю суверенітету українського народу, коли вона кличе до повного національного визволення і на місце рабської служби чужим державним організаціям ставить домагання до створення власної держави...»

«І тому боротьбу за державний суверенітет цілого українського народу по всій Україні ми ставимо найважливішою і вихідною точкою нашої політичної програми...»

«Власна державна організація важна для нас, як представників української хліборобської демократії, не тільки з мотивів національного, але й економічного характеру...» (Хліб. Україна, 1920, збірник I, стор. 65). Факт, що Липинський залишився до червня 1919 року на посту українського посла у Відні, вже з доручення уряду Директорії УНР, не може бути однак доказом, що він ставився позитивно до республікансько-демократичної держави, а скоріше прикладом клясичного розуміння дипломатії, що дипломат, як і старшина, повинен служити кожному урядові і що міністри приходять і відходять, а дипломати залишаються.

Все ж таки треба ствердити, що Липинський висував уже в 1911 році можливість «монархічної ідеї» на нарадах українських патріотів-самостійників (Юрченко, Степанківський, Кушнір, А. Жук і В. Липинський), вказуючи на одного з синів цісаря Вільгельма (Йоахіма), синів австро-угорського престолонаслідника Франца Фердинанда. Він говорив також про

можливість секундогенітури Романових на українському престолі (А. Жук — До історії української політичної думки перед світовою війною, Визволення, ч. 3, 1923, стор. 39). Цей момент не є однак істотним. Важливим є те, що Липинський був уже в 1911 році одним з кількох самостійників, які походили з українських земель, що входили в склад російської держави. На згаданих нарадах він відстоював думку, що недоцільною є ставка на демократизацію Росії й що українці нічого не здобудуть, коли вони не вибиратимуть «державної сторони нашої справи». Він був противником пропаганди австрофільства і відстоював потребу наголошення справи державної самостійности України. Австрофільство він залишав як доцільну тактику для українських галицьких політиків (А. Жук, Визволення, ч. 3, стор. 35, 36). Він настоював на тому, щоб у майбутній австро-російській війні не ставати свідомо по боці Австрії чи Росії, а орієнтуватися в першу чергу на власні сили. Будучи одним з ідейних ініціаторів Союзу Визволення України, Липинський виготовив у грудні 1912 року меморіал «Про наше становище супроти напруженої політичної ситуації в Європі», в якому з'ясовано принцип української самостійницької політики (А. Жук — Як дійшло до засновання «Союзу Визволення України», Календар-Альманах Дніпро, 1935, стор. 109-111). Він стверджував, що розвиток української нації позбавлений сильної маєтної верстви, тісно пов'язаний з розвитком демократії і здійсненням соціальних реформ, економічно корисних для широких мас народу. Як політичне гасло руху він висунув вперше ідею «неутралізації» України, тобто створення незалежної української держави в етнографічних межах під протекторатом Росії або Австрії, однак вона мала зберегти повний неутралітет супроти цих двох держав. У зв'язку з певною орієнтацією Союзу Визволення України в цьому меморіалі порушено можливість завести на Україні конституційну монархію, проте остаточне вирішення мала зробити українська конституанта. Вже перед першою світовою війною В. Липинський послідовно відстоював ідею повного визволення України і об'єднання усіх земель України по обох боках Збруча.

Вячеслав Липинський прийшов до українства розумово, можливо, що саме тому він збагнув політичну суть української проблеми й думав від самого початку свого заангажування в національному русі *par excellence* політичними категоріями. Його не цікавили хід культурницького усвідомлення, питання, хто добре говорить по-українськи і хто є якого віроісповідання. Він не вважав, що, будучи політичним українцем, йому треба перестати бути римокатоликом. Він прийшов дуже скоро до переконання про конечність і першорядність наголошування державної самостійности. М. Грушевський з цілковито зрозумілих причин ставився стримано до цих поглядів. Напередодні світової війни Липинський вірно оцінював міжна-

родне становище, а його погляди, коли йдеться про питання самостійності, не мали широкого відгуку в українському політичному мисленні. Міжнародні відносини він оцінював уже тоді як вияв існуючих у світі силових співвідносин. В цьому відношенні Липинський був політичним реалістом. Не вільно однак забувати, що розвиток політичної думки стояв ще на низькому рівні. В народних масах панувала ще відсталість, брак освіти і національної свідомости. Коли йдеться про стан, з якого походив Липинський, то він був у його рядах білим круком. Це були об'єктивні причини, чому його узасаднені погляди не знайшли достатнього резонансу. Липинський пішов до української політики без силової бази, яка згідно з його власною теорією є основним мірилом вартості кожної політичної доктрини.

II

Наша дотеперішня історіографія, розвиваючись під впливом трьох чинників: ідеології державности російської, ідеології державности і національно-культурної демократичної і недержавної ідеології української не дає відповіді на питання, котрі виходять поза рамки того, так чи інакше ідеологічно обмеженого, досягу нашої минувшини (В. Липинський, Україна на переломі, стор. 17).

Послідовно монархічна теорія Липинського незрозуміла без її історичної бази. Історичні погляди цього українського політичного теоретика цікаві не тільки з уваги на оригінальність в українському мисленні, але також і своєрідну спрямованість. Вони є запереченням і доповненням того, що дала українська народницька історіографія або, як її називав Липинський, «національно-культурна, демократична». Ця остання обґрунтувала погляд, що українська історія — це історія народних мас, їх інституцій, а не історія «гетьманів, королів і панів». Вона виходила також з засади, «що в конфліктах народу і влади вина лежить по стороні влади, бо інтерес трудового народу — се найвищий закон всякої громадської організації, і коли в державі сьому трудовому народові не добре, се його право обрахуватись з нею» (М. Грушевський, Борітеся-поборете, ч. 1, стор. 12). Культ «безбуржуазности української нації» був помітний в усіх історичних працях народників, які твердо стояли на тому що «русини здавендавна були хлопська нація» (І. Франко — Панщина та її скасування, стор. 219). Їх позиція визначалася ворожістю супроти пануючих і посідаючих верств (головно шляхти і заможного міщанства). В особі Липинського знайшовся історик, який не тільки заперечував ці вихідні становища, але навпаки висував світлі моменти української історії, власне ті, які народницька школа заперечувала.

Перше завдання яке поставив собі Липинський, була історична реабілітація не тільки тієї української шляхти, яка залишилася при вірі своїх батьків, але також тієї частини, яка змінила своє віровизнання. Шляхтич Липинський намагався дати докази правди, що українська шляхта, обороняючи свої станові права і здобуваючи собі привілеї, поширювала засяг історичних українських національних змагань. Відповідь на це питання залишиться мабуть ще довго однією із спірних проблем української історіографії. Не йдеться про те, щоб визнавати чи заперечувати становище Липинського. Істотним є те, що він вніс новий елемент в наше історичне мислення і звернув широку увагу на важливу проблему. В його очах Jan Szczeny Herburt автор «Zdania o narodzie Ruskim» (1613) був не тільки оборонцем старої православної віри, але також речником прав руського народу. Участь української шляхти і її співпраця в братствах 16 і 17 сторіч є для нього дальшим доказом її патріотизму. Взагалі оборона віри була тоді, зокрема в тридцятих роках 17 ст., однозначною з національною позицією. Найважливішою справою, якщо йдеться про участь і вклад в українському процесі, було для Липинського її становище і заслуги в повстанні 1648 року. Цьому питанню В. Липинський присвятив свою найбільш репрезентативну працю: «Stanisław Michał Krzyczewski — Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego, r. 1648-1649». (Z dziejów Ukrainy, стор. 145-593), яку можна назвати цілком спокійно — перлиною української історіографії. Ця праця, як і наświetлення тут порушеного питання, належить до періоду «об'єктивістичної», не обтяженої ідеологічними аспектами історичної творчості В. Липинського. Як і у своїй першій праці «Szlachta na Ukrainie» він доводить, що українська шляхта «взяла участь у великій українській революції не в особі якихось окремих випадкових одиниць, але як окрема, посідаючи свої індивідуальні прикмети і спеціальні інтереси, суспільна верства. Була це настільки сильна верства, що зуміла вона, як для прикладу в угоді Зборівській або Білоцерківській, Переяславській і врешті Гадяцькій, ввести свої станові домагання до загально-національних...

«Тому можемо і маємо повне право трактувати шляхту, як окрему, самостійну суспільну категорію, яка взяла участь разом з козацтвом, міщанством і врешті духовенством у великому повстанні України під проводом „Богом даного” „могутнього козацького гетьмана” (там же, стор. 162). Узглядаючи ролі шляхти в повстанні 1648 року, Липинський не виходив ще однак поза рамки українського історичного мислення напередодні першої світової війни. Він вкладав шляхту в прямування цілого народу і представляв її як один з чинників зростаючої козацької України. Ішлося йому про те, щоб надати змаганням шляхти національного характеру, щоб дати якнайбільше доказів її життєздатности і вкладу в великому повстанні

України. Він трактував, до речі, сам свої досліди про діяльність великого хмельничанина-шляхтича, якому була присвячена згадана монографія, як „ще одну цеголку до будованого українською наукою палацу знання про нашу минувшину» (там же, стор. 159). Щойно пізніше під впливом своєї клясократичної доктрини українського монархізму Липинський надав шляхті виняткового значення. Він представив її як єдиного речника справжніх українських державних інтересів. Його твір «Україна на переломі» (1657-1659, вид. 1920) ціхується вже певним апіорним догматичним переяскравленням поодиноких аспектів української історії, він багато в чому різниться від його першої редакції, оформленої п. з. «Dwie chwile z dziejów rogowolucynej Ukrainy». Також проблема шляхти в повстанні Хмельницького є вже навітлена з погляду ним конституйованого способу будови української держави. «Шляхта руська, без сумніву, в підготовці повстання — як повстання національного — участь взяла. Але цей земле-власницький політично вироблений і посідаючий державні традиції, а через те одинокий тоді до державної творчости здатний український клас чисельно був заслабий, щоб повстання опанувати, щоб йому від самого початку не тільки національний, а в дальшій консеквенції й державно-сепаратистичний характер надати» (Україна на переломі, стор. 82). Без сумніву, українська шляхта відіграла істотну ролю в добу Хмельницького, не так в самому повстанні, у вибуху народних почувань, інстинктів, ненависти і бажанні «кращої долі», але в пізніших фазах, коли треба було здобутки повстання і поодиноких угод капіталізувати, творити певні фундаменти козацької держави, надати їй поваги і ваги. В 17 сторіччі власне не хто інший, а тільки шляхта могла вилонювати з себе старшину, дипломатів, урядовців і, щоб ужити модерного слова, всю технічну інтелігенцію. В з'ясуванні цих моментів Липинський показав себе на тільки на висоті історика-дослідника, але також як інтимний знавець явища держави. Його ідеалізацію українського шляхетського стану, свідоме переочування неясности його національно-політичних прагнень, переакцентування його державотворчих здатностей треба зарахувати на рахунок ідеологічних переростів, зокрема в останній період його творчости. В остаточному підрахунку вони є багато меншими від його сумарного вкладу в дослідження історичного місця української шляхти.

*

В. Липинський був першим українським істориком, що писав українську державну історію. Можливо, що М. Грушевський був точнішим істориком, коли він писав нашу новітню історію як історію народу, тому, що справжні державні традиції в цьому періоді були скупіші. Однак державна історія часів Хмельниччини Липинського була тим цінним доповненням нашої історіографії, яка була неприхильна до держави. Державний аспект

української історії цікавив Липинського від самого початку його творчості. Знову ж не обійшлося без тенденцій і своєрідної цілеспрямованості і інтерпретації поодиноких висловів самого Богдана Хмельницького, Переяславського трактату і Гадяцької угоди, а зокрема династичних плянів гетьмана. Але з другого боку, Липинський потрапив увидати нові моменти, кинути нову оригінальну концепцію. Він таки зумів переконливо довести державні прямуювання Хмельницького і козацької верстви. В часи Хмельниччини «зродилася, може ще тільки в загально накреслених контурах, найбільша ідея, яку видала українська політична думка: ідея незалежності і самостійності української держави» (Z dziejów Ukrainy, стор. 394). Липинський зосередив увагу в своїх історичних працях на тих моментах української історії, які мали державний характер. Він був без застереження прихильником погляду, що епоха козаччини була епохою української державности. Характеристичним є знову певне притемнення Зборівської, Білоцерківської угоди, насвітлення якої виходить у нього неясно. Зате Переяславський договір і Гадяцька угода дістають нове і в багатьох випадках влучне насвітлення. Липинський намагається витягнути найбільше позитивів з Переяславської угоди й обстоює думку, що вона була випадковим воєнним союзом двох держав, а через персональну присягу тільки Хмельницький був нею зв'язаний (Україна на переломі, стор. 35, 37, 38). Липинський належав останньо до тих учених, які підводили відносини України Хмельницького до Москви під категорію персональної унії, приймаючи, що Хмельницький дійсно поставив Україну в династичний зв'язок з Московою і що той зв'язок перестав існувати з хвилиною упадку династії Романових («Покликання Варягів чи організація хліборобів», Хліб. Укр., IV, стор. 313-314). Ми бачимо тут також це переключення з теорії союзу, з фактично «васально-протекторальної» концепції на концепцію персональної унії, яка краще підходила до монархічної доктрини. Він старався також віддати належне місце українській шляхті, коли йдеться про Переяславський договір, і був єдиним українським істориком, який визнав низку позитивів за Переяславським договором, не йдучи рівночасно в потоці російської імперіальної історичної школи. «Як Люблинська легенда в Польщі, так само Переяславська легенда в Росії ідеологічно і юридично врятувала українську аристократію — по банкрутстві її власної держави — відмодернізації верстви завойованої, підбитої, рабської в державі чужій. Ці легенди дали і тут і там нашій аристократії всі права і привілеї аристократії державної нації на підставі, що, мовляв, вона до тих держав сама, добровільно, без примусу пристала» (Україна на переломі, стор. 29). Силово-політичні наслідки цього договору для України його не цікавили; для нього було істотне, що в Переяславі українська держава була представлена як партнер. Як Переяславська, так і Гадяцька угода були темою зацікавлень В.

Липинського. Він намагався простежити, до якої міри політика Хмельницького була реалізацією усамостійнення і державної консолідації України. На підставі заходів цього гетьмана, спрямованих на те, щоб заключувати нові договори, включно до таких, які йшли врозрід з інтересами московської держави, він конструював своєрідну схему упорядкування сходу Європи. Липинський трактував Гадяцьку угоду власне як один етап державної консолідації України. Цей договір був, правда, звуженням великих намірів Хмельницького і повертав знову українські землі під польську корону, але ця остання визнавала вже Україну як «Wielkie Księstwo Ruskie».

«Поза політичними помилками тодішньої шляхти, української старшини бачимо також в цій переломовій хвилині інший факт — безмірної далекосяжності. Ним є визначення і проголошення навіть через ворожу і окупаційну державу — української державної ідеї. Ним є міжнародне узаконення і легалізація шляхом революції витвореної ідеї української державності». (Z dziejów Ukrainy, стор. 615).

В пізнішій творчості Липинського помітна велика схильність до переоцінки та навіть ідеалізації династичних плянів Хмельницького. Реальним кандидатом міг бути тільки його син Тиміш, який загинув під Сучавою. Вибір 16-літнього Юрія на гетьмана належав, правда, до останніх зручних дипломатичних ходів старого гетьмана в змаганні з козацькою старшиною, але він був наперед засуджений на неуспіх тому, що монархічні традиції в той час на Україні не існували, а кожного гетьмана хотіли таки вибирати. Український монархіст Липинський хотів бачити в Хмельницькому першого українського абсолютного монарха, який створив українську гетьманську династію. Підставою історичної концепції Липинського про монархічно-абсолютистичні цілі гетьмана Хмельницького служать два вислови цього останнього, а саме в листі до царя в червні 1648: «за чим бихмо собі самодержця господаря такого в своїй землі, яко Ваша Царська Вельможность Християнський Царь» — і сім місяців пізніше перед польськими послами — коли він сказав про себе, що він є «єдиновладним самодержцем рускім». Ці факти дозволили Липинському зробити з них дуже далекосяжні висновки. «Глибоке переконання про необхідність для України абсолютистичної монархістичної влади було у гетьмана зараз на початку повстання» (Україна на переломі, стор. 117). Проти цього можна було б висунути факт, що перші домагання з українського боку, а зокрема ті, які стосувалися реєстрів, не були аж так далекосяжними. Щойно в ході тих великих перемін, які витворила революція 1648 року на українських землях, Хмельницький став твердо на ґрунт руської державності. Народницька школа, а найбільше Грушевський, бажала бачити в гетьманах запорізького війська президентів республіки, Липинський до-

бачував у декотрих з них риси абсолютного монарха. Гетьман не був ні президентом, ні монархом, це була своєрідна інституція в цілком своєрідних обставинах і на окресленій території. Теорія Липинського про абсолютистично-монархічну спрямованість гетьманату має інші причини. Вона випливає з певного погляду взагалі на цілий хід історії. Липинський перебрав від римських і грецьких мислителів, а головню Арістотеля (Політика, кн. V) погляд про вічний поворот трьох основних організацій національної аристократії (клясократія, охлократія, і демократія). Він уважав, що кожний народ мусить перейти період монархії. Беручи до уваги, що в 17 ст. панував в Європі і Росії абсолютизм, який дав зокрема західноєвропейським державам багато інституцій, що мали вирішальний вплив на державну консолідацію, Липинський прийшов до переконання, що власне відсутність абсолютистичної монархії на українській території була вирішальною причиною неформлення власної державної організації і відсутности її протягом сторіч. «Покликанням, признанням і скріпленням самодержавної влади царської — закінчилось у решті решт власне українське повстання 1648 р. Закінчилось воно так трагічно для нашої нації тому, що тодішні політики — мужі державні — наші не зуміли збудувати своєї української, необхідної на ті часи, охоплюючої всі стани і на новій законності опертої абсолютистичної монархії. Той єдиний слухний — бо реальним стремлінням тодішньої доби і тодішній, а не нашій сучасній ідеології відповідний — закид одному тільки Великому Богдану не може бути зроблений. Але не може бути зроблений тільки тоді, коли монархічні пляни гетьманські виставлені вже ним у самім початку повстання ідеї про „єдиновласне самодержавство руське” зовсім дозрілі і виразні форми прибрали» (там же, стор. 65).

Вячеслав Липинський увів в українське історичне і політичне мислення ще один момент — культ сили і великої людини. Можна сперечатися про те, від кого він взяв це захоплення великою людиною. Можливо, що Карлейль, а можливо — сам Трайчке, який твердив, що «великі люди роблять історію», вплинули на нього. І з цього погляду Липинський перейшов певну трансформацію. У своїх ранніх працях він визнавав ще вклад і ролю тих «безіменних» людей, які в його історичній праці «Україна на переломі», а тим більше в «Листах до братів хліборобів» є вже не чим іншим, як «чернь». В центрі його історичної філософії стояла однак «велика людина», «потужний, Богом посланий» гетьман Богдан Хмельницький, з його жадобою влади, хотінням панувати, безпощадного у війнах, здібного хитрістю в переговорах і твердою рукою супроти підвладних досягти своєї цілі. Від Липинського походить апологія Хмельницького і погорда до народних мас, яка була притаманною українській правіці. Ідеалізація «великої людини» Хмельницького була дуже подібною до польського історика

Людвіка Кубали («Wojna moskiewska 1645-1655»), який захоплювався українським гетьманом і під його впливом постала відома характеристика, що нагадує «героїчну» школу Стефана Георге, послідовники якого писали твори про Наполеона, Цезаря і Фрідріха II (сіцилійського), але головню до «бомбастичної» школи англійської імперіяльної історіографії. Передасмо її тут польською мовою, щоб ще краще увидатнити її барокковий стиль. Вона стосується тієї хвилини, коли Хмельницький повернувся в 1648 році до Києва. „Przed oczyma kozackiego hetmana rozwarły się horyzonty szerokie, niezmierzone, w daleką przyszłość sięgające perspektywy. I jak przed kilku miesiącami porwał z pod Czyhryna wodza kozackiego potok rewolucyj ludowej — tak dziś, przy zetknięciu się z przedstawicielami kultury ukraińskiej, uniosła go fala ówczesnej myśli narodu. I ten wielki człowiek nie ułakł się narzuconego mu przez dzieje, przez myśl narodową olbrzymiego zadania. Współcześni, jak twierdzą kronikarze, zauważyli jakąś zmianę w jego usposobieniu. Hetman spoważniał, jakiś niby smutek osiadł na jego czole a w chwilach podniecenia „szalone“, mówiono dumy własnego utworu śpiewał. Nie był to już dawny kozak-poddany królewski, swych swobód kozackich i „wiary błahoczestywej“ broniący — lecz „od Boga dany“ narodu ukraińskiego geniusz i oswobodziciel“ (Z dziejów Ukrainy, стор. 392).

III

Політика не є жодною наукою... вона є власне мистецтвом...

(Отто фон Бісмарк, Думки і спогади).

Для Липинського політика була одним і другим, тобто наукою, коли йдеться про пізнання її закономірностей (на підставі історичного досвіду), мистецтвом у використанні рушійних громадських сил. Цей розподіл виникав з певного розмежування статичної і динамічної державної життя, при чому перша з них охоплює підстави і принципи, на яких опирається кожна держава, а друга — закони політичної дії. Розвиток, здібність до життя і відмирання кожної держави залежить від форми її організації. Ця остання залежить від «активної меншости», яка завдяки своїй матеріальній і моральній силі висувається на чоло нації і творить оці динамічні-матеріальні і духові-громадські вартості, що потім переймаються і присвоюються всією «пасивною більшістю» нації, об'єднуючи її весь час в один суспільний, свідомий себе національний організм» (Листи до братів хліборобів, ч. III, стор. 42, цит. за Хліб. Укр., кн. IV). Політичне мислення Липинського було отже, коли беремо до уваги його останній політичний твір, — авторитарним. Носієм влади мала бути отже агресивна, динамічна, войовнича, консервативна національна аристократія. Після різного і в багатьох випадках необ'єктивного засудження української демократії Липинський прийшов до переконання, що демократія як така є не чим іншим, як пануванням гроша і золота і хаотичним способом державної

організації. Це і багато іншого було без сумніву наростом його радикальної правої позиції.

Липинський сконструював як наслідок своїх міркувань концепцію дідичного гетьманату роду Скоропадських, від якої він однак відмовився в останньому році свого життя (В. Липинський — Розкол серед гетьманців, Діло, ч. 216, 224, 1930). Не входитимемо в те, які причини спонукали його на цей крок і чому саме в тих обставинах він розійшовся з Павлом Скоропадським, на політичну реактивізацію якого на еміграції він мав вирішальний вплив. Доведеться тільки підкреслити своєрідний життєвий трагізм тієї людини, яка будувала собі певну систему вартостей й яка напередодні смерті зазнала історичного потрясіння. Трудова монархія, яку проектував Липинський, мала бути не тільки авторитарним, але також становим (клясократичним) державним устроєм. Продовжуючи послідовно своє розумування, він прийшов до тотального заперечення політичних партій як носіїв народного суверенітету. На їх місце мав прийти гетьманський суверенітет і маєстат. Підставою того ладу могла бути головно консервативна хліборобська кляса (продуцентів), але також і інші стани. Представництво станів мало заступити парламентарну репрезентацію. Засадином питанням є творення провідної національної еліти. «Великий кризис національної аристократії, що його переживає тепер ціла Європа, у нас на Україні прибрав особливо гострі і складні форми, тому, бо прийшов на одну пору з процесом формування нації. Без матеріальної сили, без володіння засобами продукції (землею, фабриками), без володіння засобами війни (державою, армією), без морального авторитету не може бути національної аристократії» (Листи до братів хліборобів, ч. III, стор. 74, Хліб. Укр., кн. III). Сам Липинський стояв на тому становищі, що вартість якоїсь доктрини відзначається не її теоретичною досконалістю, а впливом на реальне життя. Спробуймо отже з'ясувати собі те, що залишиться українській політичній думці як тривале й повноцінне з творчости цього українського державно-політичного теоретика. Згаданих прикмет не має сама концепція монархістичного гетьманату, для неї немає сьогодні об'єктивних передумов, які існували ще хоч малою мірою в 1917-1919 роках. Проте є ціла низка основних думок Липинського, які сьогодні лишаються далі актуальними, а навіть зарисовуються сьогодні ще з більшою гостротою, ніж це було у час написання «Листів до братів хліборобів». Липинський відстоював погляд, що держава є націотворчим фактором і що тільки тоді може створитися повноцінна нація, коли існує вже держава. З цієї дотеперішньої настанови випливало його розуміння національної приналежності. Він ставив знак рівності між державою і національною приналежністю. На місце культурно-мовного націоналізму Липинський ставить територіальний патріотизм. В українській політичній думці утвердився вже погляд,

що мешканці української території без уваги на їх національну приналежність мають бути повноправними громадянами української держави. Постановлення знаку рівності між національною і державною приналежністю, яке зробив саме Липинський, підвищує наше мислення до висоти європейської політичної думки і було поважним кроком вперед у розвитку української національної думки в 20 сторіччі. Якраз в цьому, а також багатьох інших питаннях Липинський по смерті переміг Донцова, який роздував неістотний момент писань Липинського (триєдинство Русей) і ставив під сумнів його особисто національну гідність (ЛНВ, 1925, кн. 4, 10, 1927, кн. 9 і Державна думка ч. 1, 1927). Хоч політична доктрина Липинського була авторитарною, все ж таки вона в основному мала самобутній український характер і не являлася злюю копією якоїсь імпортованої інтегрально-націоналістичної доктрини. Вона впливала з однієї сторони, але докорінного історичного відчуження. Вона відгукується до певних прецедентів української історії і при усій своїй негнучкості пропагувала своєрідну континуацію українського політичного мислення. Держава Липинського є містичним та іраціональним тілом, вона має бути наслідком глибокого вірування і волевої акції. Держава, як продукт права, як чинник, що забезпечує громадянина з правового і соціального погляду, не знаходить оцінки в писаннях цього теоретика. Правда, він цікавився головним питанням, як найкраще здобути державу і забезпечити в перші часи її існування, і тому проблема самого функціонування держави не знаходить уже такого точного дослідження. Липинський був волюнтаристом і політичним ідеалістом, а тим самим утопістом. Це останнє окреслення його творчості не є в жодній мірі негативною оцінкою, а тільки ствердженням. Він обстоював твердо реалістичний погляд, що національні прагнення українського народу можуть бути здійснені тільки у власній національній державі. Створення її він уявляв собі тільки шляхом завоювання з середини (як історичний зразок йому служило городове козацтво часів Хмельницького). Саме тому він був прихильником імперіальної духової і політичної настанови. В якій мірі така позиція відповідала становищу поневоленої нації, є вже цілком іншим питанням.

Найістотнішим елементом мислення Липинського залишається для нас розуміння і оцінка проблеми сили. Якщо йдеться про її насвітлення і схоплення, то він виявився реалістом. «Сила й авторитет — дві прикмети, без яких не може з'явитися в нації провідна, об'єднуюча та організуюча її групи влада...» (Листи до братів хліборобів, ч. III, стор. 79, Хліб. Укр., кн. III). Тільки при наявному існуванні силових факторів політика держави має підстави для успіху, тільки через концентрацію сили можна втримати новопостапу державу. Владу можуть мати ті, які посідають силові фактори тому, «що од початку світу і мабуть до його кінця націями

правили, правлять і будуть правити найсильніші» (Листи, III, стор. 39, Хліб. Укр., кн. III). Липинський уважав, що силове співвідношення визначає функціонування не тільки внутрішньої, але також і зовнішньої політики. Однією з причин, чому власне він заступав потребу монархізму, була доказувана ним конечність легітимности влади. В своїх міркуваннях про силу в політиці він зафіксував таку позицію, що межувала з макіявелізмом, твердячи, що «без сили меча, без сили фізичного примусу, яка од початку і до кінця світу була, єсть і буде прерогативним монополем, ознакою і суттю держави, ніяка сила громадська не може ані забезпечити себе, ані зреалізувати своїх остаточних бажань» (Листи... IV стор. 126, Хліб. Укр., IV). Липинський був першим українським політичним мислителем, який вбудував проблему сили у свою систему і продумав її основні засади. Він відстоював рівнож, як один з перших українців, стару тезу про потребу розбудови власних сил. Він правильно говорив, що «ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її собі не збудуємо...» Понад усе в політиці Липинський ставить інтерес держави, і то національної держави. І цим самим як перший оформив, правда, незавершену доктрину національного інтересу в українській політичній думці. Ще одну річ увів Липинський у наше думання — систематику. До нього вона була дуже слабо розвинена і не є надто світлою прикметою сьогодні.

Усе наведене було скромною спробою схарактеризувати визначного українського історика, дипломата і політичного мислителя Вячеслава Казіміровича Липинського. Треба бути свідомим того, що ще й тепер ми дошкульно відчуваємо брак праці, яка відзначувалася б інтимним знанням його творчости та повноцінною характеристикою його особи. На таку заслужив цей дослідник українського минулого і творець однієї з українських політичних доктрин, а передусім справжня велика українська людина.